

בחזרה לשאלת הגירתם של יהודי ארצות ערב

אסתר מאיר-גליצנשטיין

שני נרטיבים לגבי הגירתם של יהודי מדינות ערב מתחרים זה בזה בזירה הפוליטית והאקדמית: ההסבר ה"ציוני", שלפיו ההגירה נעשתה ממניעים אידיאולוגיים דתיים, וההסבר ה"אנטי-ציוני", שלפיו הציונות אשמה בהרס סימביוזה בין-דתית בארצות ערב. אלא ששני הנרטיבים הללו חוטאים למציאות ההיסטורית המורכבת וההטרונגנית. בפועל, במקרים רבים הגורם העיקרי שהניע יהודים לצאת מארצות מוצאם לא היה פעולותיה של מדינת ישראל כי אם מדיניותם של השלטונות המקומיים ופעולתם של גורמים בינלאומיים, ובראש ובראשונה הבריטים, ששיתפו פעולה בכל שלבי העברת האוכלוסייה היהודית לישראל. ישראל הייתה אמנם מעוניינת בעלייתם של יהודים אלו, אולם היא לא יזמה את האירועים אלא בעיקר הגיבה להם, לעיתים גם בעל כורחה.

ינואר 2021

ש תי תנועות אוכלוסין המוניות שינו את פני המזרח התיכון בעקבות הקמתה של מדינת ישראל. האחת היא הימלטותם וגירושם של מעל 700,000 פלסטינים והיווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים, והשנייה היא יציאתם ההמונית של יהודים מן הקהילות הוותיקות שהתקיימו במזרח התיכון ובצפון אפריקה במשך אלפיים שנים ויותר, והגירת רובם למדינת ישראל. הגל הגדול הראשון של ההגירה היהודית הזאת התרחש בשנים 1949-1951 והוא נמשך במידה פחותה לאורך שנות החמישים. גל הגירה גדול נוסף התרחש במחצית הראשונה של שנות השישים. היהודים המעטים שנותרו במדינות האסלאם היגרו מהן בהדרגה, וכיום לא נותרו אלא שני קיבוצים קטנים באיראן ובטורקיה.

קשה להפריד את הסיפור ההיסטורי מסבך הנרטיבים המבקשים לתארו על פי אינטרסים פוליטיים ואידיאולוגיים מתחרים. במשך שנים תיארה מדינת ישראל את עלייתם של יהודי ארצות האסלאם בעיקר כמונעת ממניעים דתיים ואידיאולוגיים של משיחיות וגאולה, כחלק מהתפיסה הרחבה על התגשמות חזון הנביאים ושיבת עם ישראל לארצו. "הנרטיב הציוני" הזה בא לידי ביטוי נרחב במערכת החינוך, בשיח הציבורי ואף בעמדה הרשמית של מדינת ישראל בפני פורומים בינלאומיים. במדינות ערב מיעטו להתייחס לתופעת "היעלמותם" של היהודים. אך משלהי שנות השישים החל להישמע נרטיב נגדי, נרטיב "אנטי-ציוני", אשר הציג את התופעה כהרס וכחורבן של קהילות מקומיות עתיקות שחיו בשכונות טובה עם הרוב הערבי, והטיל את האחריות לכך על הציונות.

משנות השבעים החלו להישמע בצד היהודי קולות חדשים שחתרו תחת שני הנרטיבים הללו. היו אלה בעיקר קולותיהם של יהודים יוצאי ארצות ערב בישראל ובתפוצות. הם העלו לדיון את מושג הדימי, בן החסות, כמאפיין מרכזי של חיי היהודים המקפל בתוכו מעמד נחות, הדרה והשפלה, רדיפות, גירוש ופרעות. הם תקפו את הנרטיב הנגדי הערבי ואת הטענה על קיומה של סימביוזה יהודית-מוסלמית, תיארו מסכת חיים אומללים בצל האסלאם וקשרו את יציאת היהודים מארצות ערב בגירוש ובטיהור אתני. מבקרי הנרטיב הזה כינו אותו "נרטיב לקרימוזי" (בכייני).

בעשור האחרון זכה נרטיב הסבל והגירוש לתמיכה ולגיבוי של ממשלת ישראל. נרטיב זה עורר ביקורת חריפה מצד אנשי אקדמיה ואינטלקטואלים ביקורתיים בישראל ובמערב, רבים מהם דור שני למהגרים יהודים מארצות האסלאם. חלק מהם אימצו נרטיב אנטי-ציוני שבמידה רבה התבסס על הנרטיב הערבי-פלסטיני, והאשימו את הציונות בכך שפשעה לא רק כלפי הפלסטינים אלא גם כלפי יהודי ארצות האסלאם והביאה להרס קהילותיהם הוותיקות תוך שימוש במעשי הונאה ופרובוקציות. אינטלקטואלים ביקורתיים אחרים הציגו נקודת מבט אחרת: גם הם ביקרו את הנרטיב הציוני הישן ואת נרטיב הסבל והגירוש, אך לא בהכרח מתוך תפיסה אנטי-ציונית אלא במטרה לפנות מקום למחקר היסטורי מעמיק ומקיף העוסק בחקר החברה היהודית כחלק ממכלול פוליטי, כלכלי, חברתי ותרבותי רחב היקף, והעמידו במרכז הדיון את מורכבות הנושא ואת הגוונים השונים שבו.

כל הנרטיבים שתוארו לעיל קיימים ופועלים זה לצד זה בתוך זירה של סכסוך דמים מתמשך בין שתי תנועות לאומיות. הם חלק בלתי נפרד ממערכת רחבה יותר של נרטיבים מתנגשים, וכולם יחד מעידים על עוצמתו של הסכסוך. הם גם מלמדים על כך שהסכסוך נוגע לא רק לטריטוריה המצומצמת של ארץ המריבה אלא למזרח התיכון כולו.

על רקע הנרטיבים הסותרים והמבלבלים הללו אנסה לסרטט את התמונה המצטיירת מן המחקר ההיסטורי של ההגירה היהודית ממדינות ערב לישראל וליעדים אחרים, ואבחן עד כמה - אם בכלל - היא תואמת את התמונה שמצייר נרטיב זה או אחר; שכן לטענתי, המציאות ההיסטורית הייתה מורכבת והטרואגית הרבה יותר מהמתואר בנרטיבים השונים, והניסיונות לסכם היסטוריה עשירה המשתרעת על פני מאות רבות של שנים בנרטיב אחיד ולכיד עושים עוול ליהודי מדינות ערב ולמי שהיו מעורבים בתהליך הגעתם לישראל.

אתמקד בגל הראשון של העלייה ההמונית ואראה באמצעותו כי בניגוד לנרטיב הציוני ולזה האנטי-ציוני, במקרים רבים הגורם העיקרי שהניע את יציאת היהודים מארצות מוצאם לא היה פעולותיה של מדינת ישראל אלא מדיניותם של השלטונות המקומיים ולחצים של גורמים פנימיים. לכך תרמו תהליכים ארוכי טווח שהתרחשו בארצות ערב, וכן פעולתם של גורמים בינלאומיים - בראש ובראשונה הבריטים, שמילאו תפקיד חשוב בכל שלבי העברת האוכלוסייה היהודית לישראל, אך גם ארצות הברית ובעיקר הארגונים היהודיים שבתחומה, שהיה להם תפקיד מכריע במימון פרויקט העלייה. לעומת פעילותם של גורמים אלו, מתברר שמדינת ישראל, הגם שקראה לעליית היהודים מארצות ערב, לא יזמה את האירועים שהביאו ליציאתם מארצות אלו אלא בעיקר הגיבה להם, ובמקרים מסוימים אפילו עשתה זאת בעל כורחה.

בהמשך לכך, אראה כיצד תהליכי ההגירה שירתו את האינטרסים של כל הגורמים המעורבים בהם: מדינות ערב, שהיו מעוניינות למנוע אי-יציבות שהייתה עלולה להיגרם בשל נוכחות המיעוט היהודי בשטחן; הבריטים והאמריקנים, שהיו מעוניינים בשקט וביציבות במדינות שתחת השפעתם; מדינת ישראל, ששיוועה לחיזוק

דמוגרפי; ויהודי מדינות ערב, שהיו מעוניינים במה שנראה להם בעת ההיא כאפשרות לעתיד טוב ובטוח יותר עבורם. לבסוף אתייחס גם להקשר ההיסטורי הרחב של עליית הלאומיות כדי להסביר את התמורות במעמדן של היהודים בארצות האסלאם בעידן המודרני ואת הגורמים שהניעו אותם להגר.

הנסיבות השונות של ההגירה היהודית

במאי 1948, ערב הקמתה של מדינת ישראל, חיו בארצות המוסלמיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה כמיליון יהודים. בשנים 1948-1951 התרחש גל היציאה הראשון מארצות אלו ובמהלכו באו לישראל כ-340,000 יהודים, ומספר דומה של עולים באו מאירופה. אפשר לחלק את העלייה הזאת לשתי קבוצות. כשליש מן העולים (כ-130,000) באו מקהילות שונות במזרח התיכון וצפון אפריקה ובהן טורקיה, איראן, סוריה ולבנון, מצרים, מרוקו ותוניסיה. בכולן חלק מההגירה הייתה אידיאולוגית, אך מרבית העולים באו מסיבות אחרות: בארצות העימות ההגירה שיקפה חששות מהתדרדרות פוליטית, בצפון אפריקה ובאיראן היא נבעה ממניעים כלכליים, ובטורקיה היא הייתה תוצר של מדיניות לאומנית ונגרמה מרדיפות כלכליות שפגעו קשות בציבור היהודי. יהודים אלו צעדו במסלול מסודר שנבנה בידי השליחים הישראלים ומומן בכספי יהדות ארצות הברית באמצעות הסוכנות היהודית וארגון הג'וינט היהודי-אמריקני, ובסופו של המסע הגיעו לנמל חיפה. מעטים היגרו לארצות המערב, מאחר שאלה לא הקלו על כניסת מהגרים בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה.

הקבוצה השנייה, כשני שלישים מן העולים (כ-210,000), באו מתימן, מלוב ומעיראק, שלוש קהילות שהתפנו כמעט בשלמותן לישראל. עולים אלו שויכו לקטגוריה הישראלית "עליית הצלה", שפטרה אותם מכללי מכסות ומקביעת זכאות לעלייה לפי גיל ומצב רפואי. זוהי עלייה שממשלת ישראל נאלצה לקלוט כמכלול אחד וללא הגבלות, מפני שהשליטה בעניין זה, כפי שאבהיר בהמשך, לא הייתה נתונה בידיה וסירוב לקבל את העולים היה עלול לגבות מהם מחיר כבד ולהחמיץ הזדמנות שאולי לא תחזור.

העלייה הזאת הביאה לצמצום ניכר במספר היהודים בארצות האסלאם. היהודים הנותרים התרכזו בעיקר באיראן ובטורקיה, מדינות מוסלמיות לא ערביות. הרוב היהודי הגדול שחי במדינות ערב באותן שנים היה בצפון אפריקה הצרפתית: יותר מחצי מיליון יהודים חיו במרוקו, באלג'יריה ובתוניסיה, ורק מעטים מהם, כ-30,000 נפש, עלו לישראל בשנותיה הראשונות. כבר בראשית שנות החמישים העלייה מצפון אפריקה לא הוגדרה דחופה, וככל שרבו המקרים של "עליות הצלה" כך גם צומצמו המכסות שהוקצו ליהודים מארצות אלו. כתבות רבות שפורסמו בעיתונות השחירו את דמותם של יהודי צפון אפריקה והעניקו לגיטימציה למדיניות זו. בנובמבר 1951 אושרו "תקנות הסלקציה", שלא רק הגבילו את העלייה לפי כושר הקליטה הכלכלית של ישראל אלא גם קבעו מגבלות בתחום הגיל והמצב הבריאותי והתנו את העלייה בהתחייבות העולים להיקלט בהתיישבות חקלאית. המגבלות הללו, לצד הידיעות על המצב הקשה בישראל, צמצמו מאוד את מספר היהודים שביקשו לעלות לישראל.

בשנים 1954-1956, במקביל לתהליך הדה-קולוניזציה של צרפת, גברה העלייה מצפון אפריקה, אך לאחר שתוניסיה ומרוקו זכו בעצמאות ב-1956 היא הצטמצמה והתנהלה בנתיבים בלתי לגליים. העלייה ההמונית התחדשה רק בראשית שנות השישים, כאשר בתיאום בין ישראל לשלטונות מרוקו החלה יציאה המונית של יהודים שפנו לשני יעדי הגירה עיקריים: רובם הגיעו לישראל, והיתר עשו את דרכם לצרפת. מעטים פנו ליעדים

אחרים במערב. ב-1962, משזכתה אלג'יריה בעצמאות, חזרה על עצמה תופעת התפנותה של קהילה שלמה, אך הפעם לא הגיעו היהודים לישראל. במסגרת הפינוי של כמיליון מתיישבים בעלי אזרחות צרפתית הועברו לצרפת כמעט כל 140,000 יהודי אלג'יריה.

תופעה מיוחדת של גירוש יהודים התרחשה לאחר מלחמות ולוותה ברדיפות, רציחות ו"היעלמויות" יהודים שנלקחו לחקירות. במצרים לאחר מבצע קדש גירשו השלטונות או דחפו החוצה יותר מ-30,000 יהודים. בשנות השישים התקיימה ואף שגשגה בעיראק קהילה יהודית קטנה ובה כ-3,000 איש, אולם לאחר 1967 הפכה קהילה זו קורבן לרדיפות ולמעשי אלימות שהביאו את אנשיה לברוח דרך איראן ומשם ליעדים שונים - ישראל, אנגליה (בעיקר לונדון) וצפון אמריקה. כמה אלפי היהודים שנותרו בלב, אליטה משגשגת שנותרה לאחר העלייה הגדולה בראשית שנות החמישים, נאלצו גם הם לעזוב, ורובם בחרו להגר לאיטליה ולא לישראל. יהודי איראן, שבשנות השישים והשבעים ידעו שגשוג ופריחה ולא היו מעוניינים לעלות, עזבו ברובם את איראן לאחר המהפכה האסלאמית ב-1979 ורובם העדיפו את ארצות הברית על פני ישראל. במקום אחד - סוריה - נאסרה יציאתם של בני הקהילה היהודית הקטנה, שמנתה פחות מ-5,000 איש, ובמשך שנים רבות הם הוחזקו כבני ערובה. רק בשנות התשעים הושג היתר ליציאתם. רובם עלו לישראל ומיעוטם היגרו לארצות הברית. קבוצה קטנה אחרת הייתה שארית יהודי תימן, שבשנות התשעים עלו ברובם לישראל ומעטים מהם היגרו לארצות הברית.

שלא כמו בגלי ההגירה הגדולים וההמוניים של ראשית שנות החמישים, שבהם כמעט כל מי שעזב הגיע למדינת ישראל, בכל גלי ההגירה האיטיים - אלה שהתפרסו על פני שנים - חלק ניכר מן היהודים היגרו לארצות מערב אירופה, צפון אמריקה ודרום אמריקה, לקהילות ותיקות שייסדו בני ארצותיהם ועתה הפכו למוקד משיכה. מהגרים אלו התאפיינו בהון אנושי ופיננסי - השכלה מערבית, רשתות חברתיות, יוזמה אישית, קשרים אישיים, וכסף שהצליחו להבריח למערב לפני ההגירה או בעת ההגירה. מכך משתמע שהאוכלוסייה היהודית המתמערבת הייתה ניידת יותר ויכלה להגר ליעדים בארצות המערב, ואילו בפני האוכלוסייה הפחות מתמערבת והיותר מסורתית עמדו אפשרויות מעטות יותר, והעיקרית שבהן הייתה ישראל. בחלק מן המקרים יהודים שמרו על אזרחותם ויכלו לחזור לארצות המוצא שלהם (למשל יהודי איראן בתקופת השאה או יהודי מרוקו ותוניסיה), אך בדרך כלל גם המעטים שעשו כך שבו והיגרו אחר כך. מובן שהיו גם אנשים שפעלו אחרת מן הקווים המתוארים כאן - אם מסיבות אישיות, דתיות ואידיאולוגיות, אם בעטיין של נסיבות אחרות; אבל אלה היו מעטים. נתונים אלו מאפשרים לנו לעמוד על הקשר הרופף בין קיומה של תנועה ציונית או פעילות ציונית בארץ המוצא ובין הבחירה ביעד ההגירה, נקודה שאלה אחזור בהמשך.

בסופו של התהליך התרוקנו ארצות האסלאם כמעט כליל מאוכלוסיית המיעוט היהודי שישבה בהן מקדמת דנא. כמעט כל מיליון היהודים שחיו במרחב הזה ב-1948 עזבו בתוך תקופה קצרה. כשני שלישים מהם עלו לישראל והשאר היגרו לארצות שונות במערב אירופה, בעיקר לצרפת, וכן לצפון אמריקה, ארגנטינה וברזיל. כיום נותרו בארצות האסלאם פחות מ-30,000 יהודים, רובם כאמור באיראן ובטורקיה - שתי מדינות מוסלמיות לא ערביות.

כל זה מסרטט תמונה כללית למדי של עזיבת התושבים היהודים את ארצות האסלאם. כעת אתמקד במחקר פרטני ומעמיק יותר הנוגע לשלוש קהילות שעלו לישראל כמעט בשלמותן - קהילות יהודי תימן, לוב ועיראק - ואבחן סוגיות הנוגעות לנסיבות יציאתם של היהודים מאותן קהילות, ולתפקיד שמילאו גורמים פוליטיים שונים בתהליך זה.

שלוש "עליות הצלה"

במבט ראשון קשה למצוא מאפיינים משותפים לקהילות היהודיות שחיו בתימן, בלוב ובעיראק. הן שכנו בקצוות מרוחקים של העולם הערבי - עיראק במזרח, תימן בדרום חצי האי ערב, ולוב בצפון אפריקה. שתיים מהן היו קטנות - בתימן היו 50,000 יהודים ובלוב 35,000 - והשלישית, בעיראק, הייתה גדולה ומנתה 135,000 איש. מעמדות היהודים בארצות אלו היו שונים בתכלית זה מזה: בתימן, תחת שלטון האימאם, חיו היהודים כד'ימי על פי השריעה המוסלמית; בעיראק המלוכנית היה להם מעמד של אזרחים שווי זכויות, שנקבע עם כינון המנדט הבריטי בעיראק ב-1922 ועוגן בחוקה העיראקית ב-1924; ואילו בלוב, קולוניה איטלקית שנכבשה ב-1943 על ידי בעלות הברית והייתה תחת שלטון בריטי, לאלטיה הכלכלית והחברתית של היהודים הייתה אזרחות אירופית (צרפתית, בריטית או איטלקית) והשאר היו נתינים לוביים.

גם בתחום הכלכלי שררו בין הקהילות הבדלים ניכרים. לקהילה בעיראק היה מעמד בינוני רחב היקף ואלטיה עשירה, ואנשיה היו משולבים במינהל הציבורי והממשלתי ומילאו תפקיד חשוב במסחר המקומי והבינלאומי. לעומת זאת, המצב הכלכלי של מרבית היהודים בתימן, מדינה שלא נחשפה למודרנה, וגם בלוב שלאחר תלאות מלחמת העולם השנייה, היה קשה. המעורבות היהודית בתרבות המקומית הייתה שונה אף היא: בעיראק התפתחה אליטה אינטלקטואלית שפעלה בתוך התרבות הערבית המקומית, יהודי לוב התפצלו בין המרחב התרבותי האירופי ובין המרחב היהודי-ערבי, ואילו בתימן הוסיפה והתקיימה פעילות תרבותית ענפה בתוך העולם היהודי בלבד. ולבסוף, תימן ועיראק נמנו עם מדינות העימות בסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל, אולם לא כך לוב.

אבל לעומת קווי השוני הללו, יש דמיון רב במאפייני העלייה משלוש הקהילות האלה. שלושתן התפנו בהמוניהן - יותר מ-95 אחוזים מן היהודים בעיראק ובתימן וכ-85 מיהודי לוב עזבו את מדינותיהם. תהליך היציאה נמשך זמן קצר בלבד - העלייה מלוב התפרשה אמנם על פני שלוש שנים, אבל העלייה מתימן ומעיראק נמשכה שנה וחצי, ומרבית העולים יצאו ממדינות אלו בתוך פרק זמן של חמישה חודשים בלבד (35,000 עולים מתימן בחודשים יולי-נובמבר 1949, ו-70,000 עולים מעיראק בחודשים מרץ-יולי 1951). בשלושת המקרים הללו יעד ההגירה היה מדינת ישראל, הן משום שארצות הגירה מערביות לא ששו לקלוט פליטים נוספים על אלה שקלטו לאחר מלחמת העולם השנייה, הן משום שהיציאות ההמוניות הללו הוסדרו בהסכמים בלתי פורמליים בין ארצות המוצא ובין ישראל, והן משום שהתבצעו שלא באמצעות דרכונים ולא אפשרו הגירה למקומות אחרים. העלייה מלוב התנהלה באוניות, ואילו העולים מתימן ומעיראק באו ברכבת אווירית שנוהלה על ידי חברת התעופה אלסקה, חברה אמריקנית שנשכרה על ידי אל-על הישראלית.

הבריטים מילאו תפקיד חשוב בעליות אלו משום שכל שלוש המדינות היו תחת השפעת האימפריה הבריטית השוקעת: עדן הייתה קולוניה בריטית, הסולטנויות שבין עדן ותימן היו מדינות חסות בריטיות, ותימן עצמה קיימה קשרים הדוקים עם השליטים הבריטיים של עדן. לוב הייתה נתונה תחת שלטון בריטי (אולם הייתה עתידה לזכות בעצמאות במהלך 1951), ועיראק הייתה אמנם עצמאית, אך החוזה האנגלו-עיראקי מ-1930 הבטיח את השליטה הבריטית הבלתי פורמלית במדינה, וזו נמשכה עד 1958.

לסכסוך היהודי-ערבי על ארץ ישראל, ובמיוחד להקמתה של מדינת ישראל, הייתה השפעה דרמטית על מצבן של שלוש הקהילות. ב-2 בדצמבר 1947, ימים ספורים לאחר החלטת האו"ם על הקמת מדינה יהודית, פרעו תושבי עדן המוסלמים באוכלוסייה היהודית הקטנה בעיר, רצחו קרוב למאה יהודים, שרפו מוסדות ציבור ובתי עסק

יהודיים והרסו את התשתית הכלכלית של הקהילה. בתימן עצמה נפגעו יהודי צנעא במהלך מלחמת ירושה בין בניו של האימאם יחיא, שנרצח, וחמור מכך - עשרות מאנשי ההנהגה היהודית הושמו בכלא בשל עלילה בדבר רצח שתי ילדות מוסלמיות. הם שוחררו כעבור חודשים ארוכים ובתמורה לתשלום נכבד.

גם בלוב פרצו אירועי דמים שפגעו ביהודים בכל רחבי הארץ, ובמיוחד ביהודי עיר הבירה טריפולי. ביוני 1948 נרצחו כעשרים יהודים והוסב נזק רב לרכוש ולבתי עסק של יהודים. כשלוש שנים קודם לאירוע התחוללו פרעות והיקף הנזקים בהן היה גדול ביותר. כל אלה נוספו על הפגיעות הקשות שחווי יהודי לוב תחת השלטון הפשיסטי האיטלקי ובתקופת מלחמת העולם השנייה.

בתקופת מלחמת העצמאות ובעקבותיה, בשנים 1948-1949, היו גם יהודי עיראק קורבן למדיניות אנטי-ציונית, שבמקרים רבים לא הבחינה בין יהודי לציוני. מאות אנשים נאסרו, כספים נסחטו מעשירי הקהילה, ושפיק עדס - אחד מאילי ההון של הקהילה ומי שהיה מקורב לראשי השלטון בעיראק - נתלה באשמת בגידה וסיוע לציונים. אירועי התקופה שבו והעלו את זכר הפרעות שהתרחשו בבגדאד שבע שנים קודם לכן, שבו נרצחו 179 יהודים. הפגיעות ביהודים לא הצטמצמו לשלוש ארצות אלו; יהודים נפגעו גם בסוריה, במצרים ובמרוקו.

האירועים הללו המחישו את הפקפוק בנאמנותם של היהודים למדינות שבהן חיו ובשייכותם לאומה, ושיקפו התדרדרות של ממש במעמדם. הם אף הבהירו שהסכסוך היהודי-ערבי יוסיף ויאיים על מעמדם של יהודי מדינות ערב גם בעתיד. בצל החששות הללו, הקמת המדינה היהודית עוררה התלהבות רבה והיו יהודים שביקשו לעלות לישראל, למרות ידיעות על קשיים כלכליים השוררים במדינה החדשה. ועדיין, אין בכל אלה כדי להסביר את ההיקף הגדול כל כך של העליות מלוב, מתימן ומעיראק למדינת ישראל.

היוזמה המקומית והמעורבות הבריטית

המדינה הראשונה שממנה התרחשה עלייה המונית הייתה לוב. בינואר 1949, במסגרת הדיונים על עצמאותה הקרובה של לוב, הודיעה בריטניה על פתיחת שערי המדינה בפני יהודים המבקשים לצאת ממנה. בעקבות ההודעה החלה נהירה של יהודים לאיטליה, רובם אנשים שלא הצליחו להשתקם מסבלות המדיניות האנטישמית של תקופת מלחמת העולם השנייה ומן הפגיעות הקשות של הפרעות שהתרחשו תחת שלטון בריטי, ועתה חששו מפני מדיניות אנטי-יהודית של שלטון ערבי עצמאי. יהודים אלו, שלא היו להם דרכונים אך צוידו בתעודות מעבר, הגיעו לאיטליה, אך זו לא ששה לקלוט אותם והם עשו דרכם לישראל. ישראל המופתעת הייתה מוכנה לקלוט אותם, אולם ביקשה להסדיר את קצב העלייה לפי המכסות שנקבעו מראש ולהגביל את הגעתם של חולים. תפקיד מיוחד היה לארגון הגיוינט, ששיתוף הפעולה שלו עם הציונות התהדק בתום מלחמת העולם השנייה והתבטא במימון הסיוע לעקורים היהודים באירופה ובמימון הבאתם לישראל. הגיוינט פעל בלוב מאז מלחמת העולם השנייה, ועתה הצטרף לפרויקט העלייה ונטל על עצמו את המימון הכספי וגם את המימון הרפואי ואת הטיפול בחולים. 30,000 יהודים הגיעו מלוב לישראל, אך תהליך הגעתם לא הסתיים בתוך חודשים ספורים, כפי שצפו יהודי לוב, אלא רק כעבור שלוש שנים, לאחר שלוב כבר זכתה בעצמאותה. את קצב העלייה קבעה ישראל, משהתברר שלוב תקבל את עצמאותה רק בשלהי 1951 ועל כן אין דחיפות של שעת חירום בפינוי היהודים. דחייה זו אפשרה מתן קדימות לעליית יהודים מקהילות אחרות, ובהם יהודי תימן ועיראק. בתום העלייה מלוב נותרה בטריפולי קהילה יהודית קטנה ובה כ-6,000 איש, בעיקר מהאליטה הסוציו-אקונומית, שבחרו להישאר במקום.

בניגוד לעלייה מלוב, העלייה מתימן תוכננה כהליך מתמשך אך הפכה לפינוי מיידי והמוני. בדצמבר 1948 החלה הטסתם לישראל של כמה אלפי יהודים שעזבו את תימן שנים אחדות קודם לכן והמתינו לעלייה במחנה הפליטים חאשד (ובשמו העברי, "גאולה"), ששכן בלב המדבר בקולונייה הבריטית של עדן. כשהתרוקן המחנה מיושביו הוא נהרס, והדבר הבהיר את עמדתם הנחרצת של הבריטים שלא להתיר מעבר נוסף של יהודים מתימן. אבל למרבה ההפתעה, זמן קצר לאחר מכן החל הגל הגדול של יציאת יהודי תימן. בסוף אפריל 1949 אישר האימאם אחמד ליהודים לצאת את הארץ בתנאי שימכרו את רכושם, ואכן הרכוש היהודי נמכר במחיר זעום לשכנים המוסלמים או לנציגי האימאם. נראה שהמהלך כולו תואם בין שליט תימן ובין השלטון הבריטי בעדן; על כך מעידה הצעת הבריטים כעבור שבועיים לפתוח פרוזדור יבשתי בין תימן לעדן ולאפשר כניסה של יהודים לקולוניה, שתשמש כתחנת מעבר בדרך לישראל. על בסיס הצעה זו ניהלו הבריטים משא ומתן עם ישראל ועם הגוינוט על ארגון העברתם של היהודים מעדן לישראל.

גם השתלשלות האירועים בהמשך מלמדת על שיתוף פעולה בין האימאם ובין הבריטים. ניהול המבצע בתוך תימן היה נתון בידי האימאם, ואילו במדינות החסות שבין תימן ועדן ניהלו את המבצע היועצים הבריטים שלמעשה שלטו באזורים אלו. הם שפיקחו על המקומות שבהם רוכזו היהודים היוצאים והם שדאגו לאספקת מזון וציוד במקומות האלה, למשאיות שיובילו את האנשים למחנה המעבר שהוקם בעדן, וגם להגנה על חיי היהודים. במעבר בין אזורים בדרך נאלצו היהודים לשלם מיסי מעבר גבוהים, במיוחד באזורי הפרוטקטורט, ובמקרים אחרים הם נשדדו בידי פורעי חוק. רובם הגיעו לעדן מרוששים וחסרי כול. כמו ליהודי לוב, גם להם לא היו דרכונים, והיה ברור שיעד ההגירה היחיד האפשרי עבורם הוא מדינת ישראל. ישראל מצידה ניסתה לווסת את העלייה ולמנוע עלייה של חולים במחלות מדבקות, אך לשווא; קצב היציאה והיקפה הוכתבו על ידי שלטונות תימן ועדן. יתר על כן, שלא כמו בלוב, בתימן האימאמית לא ניתנה למארגנים דריסת רגל והיהודים נדרשו לצאת בעצמם, ללא תיאום וללא כל סיוע, והדבר גבה קורבנות רבים, במיוחד לאחר שמרבית העולים נדבקו במלריה בעת שעברו בדרום תימן. המצב הוחרף במיוחד כאשר הבריטים מנעו את כניסת היהודים לעדן במשך חמישה שבועות בסוף ספטמבר 1949 והם נאלצו להמתין בחוסר כול בסמוך למעברי הגבול. הנסיבות הללו הובילו לקטסטרופה ולתמותה של מאות מהשוהים במחנה המעבר בעדן. כדי להתמודד עם המצב הזה נאלצה ישראל לפתוח במבצע הצלה, והעלתה את יהודי תימן ללא כל מיון רפואי בפרק זמן קצר מאוד. עם הגעתם לישראל רוכזו עולי תימן במחנות מיוחדים, מוקפי גדר ומבודדים, ובהם נבדקו וקיבלו טיפול רפואי ושיקומי - כל זה בתנאי מחסור במזון, בציוד ובאנשי רפואה. לנסיבות הללו היו השלכות קשות על קליטת עולי תימן בישראל.

ובאשר לקהילת עיראק, העלייה ההמונית של כ-125,000 יהודים מעיראק, שהחלה במאי 1950 והגיעה לשיאה באביב-קיץ 1951, עוררה הפתעה רבה. היא הייתה מנוגדת לציפיות מקהילה עשירה ומבוססת שנהנתה מזכויות אזרח והייתה מעורה ומשולבת בפעילות הכלכלית, החברתית והתרבותית בעיראק. כדי להבין את התופעה, אבחן את מצב היהודים בעיראק בשנתיים שקדמו לעלייה ובתקופת העלייה עצמה.

כפי שכבר הזכרתי, הרדיפות הפוליטיות והכלכליות שידעו יהודי עיראק בשנים 1948-1949 ערערו את תחושת הביטחון שלהם והעלו ספקות לגבי חייהם בעיראק. אך מדאגות לא פחות היו ידיעות שנפוצו ב-1949 בעיתונות העיראקית על תוכניות לחילופי אוכלוסין ורכוש בין 100,000 יהודי עיראק ובין 100,000 פליטים פלסטינים. תוכנית ברוח זו העלה ראש הממשלה נורי אל-סעיד בתחילת 1949, אך הבריטים דחו אותה מחשש שאין כוונתה אלא להביא לגירוש היהודים. עובדה זו לא מנעה מנציגויות בריטניה במזרח התיכון לשוב ולבחון את הרעיון, והפעם כחלק מתוכנית גדולה ומקיפה שנועדה לפתור הן את בעיית הפליטים הפלסטינים באמצעות פיזורם

במדינות ערב והן את בעיית המיעוט היהודי בעיראק באמצעות העברתו לישראל. לצד זאת הועלו רעיונות לפיצוי הדדי על אובדן הרכוש. הצעה ברוח זו הועלתה בפני משלחת הסקר הכלכלית של האו"ם, שביקרה במזרח התיכון בסתיו 1949 בניסיון לפתור את בעיית הפליטים, והוצגה גם בפני ישראל. ישראל לא אהדה את ההצעה משום שחששה כי יהודי עיראק יידרשו להותיר מאחור את רכושם, אך מכיוון שהדיונים התנהלו בצל מסע תעמולה ישראלי נגד רדיפת הציונים בעיראק היא נאלצה להביע את הסכמתה. נושא זה עלה שוב ושוב בעיתונות הימין הלאומני בעיראק, שקראה לסילוק היהודים, והעובדה שהצנזורה העיראקית לא מנעה את הפרסומים הטרידה את היהודים אולי אף יותר מהפרסומים עצמם.

בדצמבר 1949 נפלה ממשלתו של נורי אל-סעיד, וראש הממשלה החדש תאופיק אל-סוויידי העלה פתרון אחר לבעיית היהודים: לא העברה או גירוש, אלא הסדרה באמצעות "חוק הוויתור על הנתניות". החוק, שתוקפו הוגבל לשנה בלבד, אפשר ליהודים שרצו בכך לעזוב את עיראק באופן חוקי ומפוקח בתנאי שווותרו על נתניות העיראקית ועל זכותם לחזור לעיראק. הרכוש היהודי לא הוזכר. על אף סעיפיו הבעייתיים, לא היה זה חוק גירוש. הוא נחקק על בסיס הערכה שמספר העוזבים לא יעלה על אלפים אחדים של צעירים מובטלים ושל קומוניסטים וציונים, שעוד קודם החלו לעזוב את עיראק באופן לא חוקי. יתרה מזו, הוא נועד להבהיר את נאמנותם לעיראק של רוב יהודי עיראק, אלה שיבחרו להישאר בה.

למרות זאת, ההתארגנות לקראת היציאה הגבירה את אי-היציבות הכלכלית ובעקבותיה גם את התעמולה האנטי-יהודית, ואלה הניעו יהודים נוספים להירשם ליציאה. אבל בספטמבר 1950, כאשר נורי אל-סעיד שב לראשות הממשלה, הוא מצא שרק 10,000 מכלל 70,000 הנרשמים עזבו את עיראק, בשל מדיניות העלייה של ישראל שנתנה באותה עת קדימות לעלייה מרומניה. תביעתו של אל-סעיד לסלק מייד את הממתינים ליציאה ואיומיו לגרשם הגבירו את חוסר הביטחון של היהודים. בסופו של דבר נרשמו ליציאה כ-105,000 יהודים, ועוד 15,000 יהודים יצאו את עיראק לאיראן - בסך הכול כ-120,000 איש - ורובם הגיעו לישראל. בעיראק נותרו פחות מ-10,000 יהודים.

הבריטים אמנם לא היו שותפים אקטיביים ליוזמת החקיקה העיראקית שהתירה את יציאת היהודים, אך הם תמכו בה ואף היו מעורבים בתהליך יציאת היהודים מראשיתו ועד סיומו. הם סיפקו נמל תעופה בקפריסין שבו יוכלו המטוסים לעצור לחניית ביניים בדרכם לישראל, אפשרו לחברת אלסקה האמריקנית לספק את הטיסות אף שהעדיפו חברות תעופה בריטיות, ולאורך כל תקופת העלייה הם העבירו מסרים בין ישראל ועיראק לגבי התנהלותה התקינה של הרכבת האווירית.

ניתוח ההתרחשויות הללו אינו מצביע על גירושם של היהודים מעיראק. עם זאת, הפגיעות הכלכליות, הפיטורים ההמוניים ממשרדי ממשלה וחברות ציבוריות, אובדן הביטחון בהגנה שסיפקו השלטונות, והידיעה שגם הבריטים תומכים בתוכנית היציאה מעיראק - כל אלה גרמו ליהודים בעיראק לאבד תקווה לעתיד טוב יותר והובילו עשרות אלפים מהם להירשם ליציאה מהמדינה. "חוק הוויתור על הנתניות" נחקק מתוך כוונות טובות, אך בדיעבד היה למלכודת: לא זו בלבד שהוא לא הביא להסדרת מעמדם של היהודים - הוא ערער את מעמדם והביא לגידול במספר היוצאים.

בכל אותה תקופה ידעו יהודי עיראק על המצב הכלכלי הקשה השורר בישראל, אבל זו הייתה אפשרות ההגירה היחידה הפתוחה בפניהם והם העדיפו אותה על פני ההישארות בעיראק. אולי הניחו שבישראל מובטח עתיד טוב יותר לילדיהם, ואולי לא שיערו כמה כבד יהיה המחיר החברתי והכלכלי של העקירה. באשר לצד העיראקי, תוכנית חילופי האוכלוסין שהציע נורי אל-סעיד לא יצאה לפועל, ובסופו של דבר נפטרה עיראק ממרבית בני

המיעוט היהודי בלא שקיבלה לשטחה פליטים פלסטינים. כך קרה גם בתחום הרכוש: במרץ 1951, בעיצומה של העלייה, הקפיאה עיראק את רכושם של העולים (ולמעשה החרימה אותם), אך דבר ממנו לא נמסר לסיוע לפליטים הפלסטינים שרכושם הולאם בישראל.

ההפתעה הרבה לנוכח היקף היציאה ההמונית של יהודי עיראק הולידה בהמשך בעיראק ובישראל תיאוריית קונספירציה שהאשימה את מדינת ישראל ואת השליחים הציונים בעיראק באחריות לכמה אירועי טרור שהתרחשו בבגדאד בתקופת העלייה ואשר גרמו למותם של חמישה יהודים ולפציעתם של כמה עשרות. על פי טענה זו, האירועים נועדו לעורר פאניקה והם שהובילו ליציאה ההמונית. אולם השפעתם של האירועים הללו הייתה מצומצמת מאוד. אירוע הטרור הראשון התרחש ב-8 באפריל 1950 ליד בית קפה יהודי והביא לפציעתם של כמה אנשים; הדבר היה עם תחילת ההרשמה ליציאה מעיראק, בעת שממילא כמה אלפי יהודים כבר ביקשו להירשם. האירוע השני התרחש בבית הכנסת מסעודה שמטוב כעבור תשעה חודשים, ב-14 בינואר 1951, וגרם למותם של חמישה יהודים, אלא שבמועד זה מרבית היהודים - 86,000 איש - כבר נרשמו ליציאה. יתכן שהיו אנשים שהצטרפו למעגל היוצאים בגלל האירוע, אבל לצידם היו רבים אחרים שפשוט העדיפו להצטרף לבני משפחותיהם ולא להישאר בעיראק המתרוקנת מיהודיה. בחודשים מרץ-יולי 1951 אירעו שלושה אירועי טרור נוספים, אך הם לא יכלו להשפיע על היקף היציאה מכיוון שהתרחשו לאחר שפג תוקפו של חוק הוויתור על הנתינות ולאחר ש-105,000 יהודים כבר היו רשומים ליציאה. ההסבר למספר הגדול כל כך של היוצאים לא היה תוצאה של אירועי הטרור הללו (בלי קשר לשאלה מי עמד מאחוריהם), אלא היה קשור להתדרדרות הפוליטית והכלכלית במצבם של יהודי עיראק ולחששות שליוו אותם לאורך כל אותה תקופה.

מעבר לכך, חשוב לציין שלא מעט העברות אוכלוסייה נעשו לאחר מלחמת העולם השנייה בהקשר של סכסוכים לאומיים ואחרים, אך המקרה של יהודי עיראק הוא היחיד שנעשה ניסיון לתלותו בכמה אירועי טרור. זהו גם המקרה היחיד שבו מוטל ספק בשיקול הדעת של קהילה שלמה, מבוססת, משכילה ורציונלית שבראשה עמדו חברי פרלמנט, פקידי ממשל בכירים וסוחרים בינלאומיים.

מעבר לנרטיבים

ניתוח שלושת המקרים הללו שבהם התרחשה העברה המונית של יהודים מגלה כמה היבטים חשובים שאינם תואמים את הנרטיבים המתארים אותם. ראשית, היוזמה ליציאת שלוש הקהילות הללו לא הייתה ישראלית אלא באה מצד השלטונות המקומיים: הבריטים בלוב, האימאם בתימן והממשלה בעיראק. שנית, בכל המקרים הללו הבריטים לא היו גורם פסיבי שהסתפק במתן סיוע בשעת הצורך אלא מילאו תפקיד חשוב ביוזמה, בהסדרתה ובפיקוח על העברת האוכלוסיות היהודיות, בד בבד עם פעולתם למען פתרון הסכסוך היהודי-ערבי ובמיוחד למען פתרון בעיית הפליטים הפלסטינים. מתברר גם שלארגונים של יהדות ארצות הברית, במיוחד לארגון הג'וינט, היה משקל חשוב במימון פרויקט העלייה. במקרה של תימן, הג'וינט גם ניהל את המבצע. מן המקורות שבידי עולה שארצות הברית אמנם לא מילאה תפקיד פעיל במסכת הגירה זו, אבל תמיכתה באירועים התבטאה בנכונותה לאפשר הוצאת כספים של יהודים-אמריקנים בהיקף גדול למימון העברות האוכלוסין הגדולות הללו.

כל אלה מלמדים על אינטרס מובהק של השלטונות במדינות ערב לפתור את בעיית המיעוט היהודי, שבעידן של סכסוך מתמשך הפך בעל כורחו לגורם המערער את הסדר והיציבות. ואילו מדינת ישראל, שהנרטיב הציוני מתאר אותה כמי שיזמה ועודדה את העלייה והנרטיב הערבי-פלסטיני מאשים אותה בפרובוקציה שנועדה

להאיץ את יציאת היהודים - למעשה הגיבה לאירועים, לעיתים אפילו בעל כורחה, הן מבחינת העיתוי והן מבחינת שליטתה המוגבלת על ההגירה היהודית. ברוח זו, הממצאים הללו גם מלמדים על מגבלות הקורלציה שבין פעילות ציונית ובין עלייה לישראל. בתימן לא התקיימה תנועה ציונית, ואילו בתוניסיה הייתה תנועה ציונית גדולה, מקיפה ועשירה שפעלה בגלוי לאורך עשרות שנים; ולמרות זאת כמעט כל יהודי תימן עלו לישראל, בשעה שמתוך קהילת יהודי תוניסיה הגיעה לישראל פחות ממחציתה. יתר על כן, במקומות שבהם התאפשרה בחירה של יעד להגירה, לא בהכרח הציונים הם שעלו לישראל.

עם זאת, הממצאים חושפים שישראל הייתה מעוניינת בעלייה יהודית ממדינות ערב מסיבות אידיאולוגיות ודמוגרפיות וניהלה מדיניות של דלת פתוחה, למרות הסתייגויות בתוך מוסדות השלטון הישראלי בגלל קשיים כלכליים, חברתיים ותרבותיים. בה בעת, ישראל לא התעלמה מקשיים אלו. בשנותיה הראשונות היא פתחה את שעריה לקהילות שהתפנו בשלמותן ולקהילות שנתפסו כנתונות בסכנה, אך לאחר מכן היא נקטה במשך כעשור מדיניות מגבילה ביחס לעליית יהודי צפון אפריקה ואיראן, מתוך רצונה לשרת אינטרסים לאומיים - לנהל מדיניות עלייה שתואמת את יכולותיה הכלכליות, ולתרום למדיניות יישוב הפריפריה ולהקמתן של ערים חדשות, שאחר כך זכו לכינוי "עיריות פיתוח". גם במחצית הראשונה של שנות השישים, כשישראל כבר העלתה את כל יהודי צפון אפריקה שהיו מעוניינים בכך, היא הוסיפה לנתב רבים מהם אל תשתית היישובים שהוקמו בפריפריה בעשור הקודם. לעומת זאת, יהודי איראן ידעו בתקופה זו שגשוג ורובם לא היו מעוניינים לעלות לישראל, לא בשנות השישים וגם לא מאוחר יותר.

התמקדות זו בתופעת ההגירה ההמונית מתרכזת סביב הקמתה של מדינת ישראל והסכסוך היהודי-ערבי, אך התבוננות בפרספקטיבה היסטורית על העולם הערבי חושפת תופעה רחבה ומתמשכת של פגיעות במיעוטים אתניים ודתיים, של טיהורים אתניים ודתיים ושל הגירות המוניות של מיעוטים לארצות המערב. על רקע זה יש לבחון מחדש את תולדות הקהילות היהודיות בארצות אלו בעת החדשה, ולהתרכז בשני תהליכים: התמורות שעברו יהודי ארצות האסלאם בהשפעת המודרנה וההתמערבות, ובכללן אפשרויות ההגירה שנפתחו בפניהם, והתערערות מעמדו המוכר והלגיטימי של המיעוט היהודי בעקבות עלייתן של תנועות לאומיות שיסודותיהן האסלאמיים המתעצמים צמצמו את אפשרות השילוב של מיעוטים לא-מוסלמיים בגבולות האומה. נראה כי שני תהליכים אלו, לצד השלכותיו של הסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל, האיצו את הגירות היהודים מארצות האסלאם.

לסיכומם של דברים, הגירות היהודים תאמו את האינטרסים של כל הגורמים המעורבים באזור: שליטי ערב ביקשו להיפטר ממיעוט שנוכחותו נתפסה כבעייתית וכסכנה ליציבות הפנימית בארצותיהם, ובהמשך אף נהנו מפירות רכושו הנטוש והמוחרם. הבריטים תמכו בהגירה מכיוון שביקשו להבטיח את השקט בארצות הנתונות להשפעתם, וגם האמריקנים תמכו במדיניות הבריטית וסייעו בעקיפין במימון התהליך. ישראל הייתה מעוניינת בעולים הללו מכיוון שזקקה לכוח אדם יהודי, אם כי לא תמיד בזמן שבו התרחשה ההגירה וגם לא תמיד בהיקף שלה. ואילו היהודים - אלה ששילמו את המחיר הכבד של העקירה - היגרו לארצות שהיו פתוחות בפניהן במועד ההגירה ושבהן עתידם ועתיד ילדיהם נראה להם מבטיח יותר. המציאות הייתה כמובן שונה ומורכבת, במיוחד זו של העולים לישראל: אלה הגיעו כפליטים חסרי כול למדינה ענייה ושם התחילו חיים חדשים ובהם קשיים רבים, כלכליים, חברתיים ותרבותיים.

כלל הממצאים הללו מחייבים התבוננות חדשה, אידיאולוגית פחות והיסטורית יותר, בתופעת ההגירה ההמונית מארצות ערב. הם גם מלמדים על השונות ועל המורכבות של תהליכי ההגירה הללו: כל הגדרה צרה חוטאת לאמת, כל הגדרה צרה מתאימה למקרה מסוים בזמן מסוים, כל הכללה עושה עוול ליהודי מדינות ערב ולכל יתר הגורמים שמילאו תפקיד בהסדרת הגירתם משם ועלייתם לישראל. כצפוי, המציאות ההיסטורית מורכבת הרבה יותר ומסובכת מכל נרטיב בנפרד ומכל הנרטיבים יחד.

פרופ' אסתר מאיר-גליצנשטיין היא חברת סגל במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. מחקרה עוסקים בקשרים שבין יהודי ארצות האסלאם, הציונות ומדינת ישראל. מאמר זה הוא חלק ממחקר הנתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

לקריאה נוספת, **עאמרו של עמית לין:**
מטבע הפליטות